POLITECHNIKA GDAŃSKA

dr hab. inż. arch. Jakub Szczepański, prof. nadzw. PG
Katedra Historii, Teorii Architektury i Konserwacji Zabytków
Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej

Gdańsk, 16 III 2014 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr inż. arch. Agnieszki Kubiak-Pakulskiej

Historyczny wzorzec kościoła rzymskokatolickiego a projektowanie współczesnej świątyni

wykonanej na Wydziale Architektury Poznańskiej pod kierunkiem
dr hab. inż. arch. Teresy Bardzińskiej-Bonenberg, prof. Politechniki Poznańskiej

Autorka pracy stwierdza że w odróżnieniu od historycznych kościołów „tylko pojedyncze przypadki współczesnej architektury sakralnej budzą zachwyt", wyrażając w ten sposób pogląd o kryzysie tej architektury.

1. Podstawa formalna

Niniejszą recenzję sporządzono na podstawie zlecenia Dziekana Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej dr hab. inż. arch. Jerzego Suchanka, prof. PP z dnia 22 I 2014 r. i egzemplarza pracy doktorskiej załączonego do powyższego zlecenia.

Przedmiotem recenzji jest ocena, czy przedstawiona praca spełnia wymagania „Ustawy z 14 marca 2013 r. o stopniach naukowych o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki". Zgodnie z artykułem 13. tej ustawy rozprawa doktorska powinna stanowić „oryginalne rozwiązanie problemu naukowego lub oryginalne dokonanie artystyczne oraz wykazywać ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w danej dyscyplinie naukowej lub artystycznej oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej lub artystycznej".

2. Forma i struktura pracy

Praca doktorska przedstawiona przez mgr inż. arch. Agnieszkę Kubiak-Pakulską jest obszerna. Liczy 263 strony, zawiera 90 ilustracji, w tym większość stanowią rysunki i fotografie wykonane przez autorkę. Spis bibliografii zawiera 103 pozycje drukowane i 20 adresów stron internetowych.

WYDZIAŁ ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI POZNAŃSKIEJ
Wpłynęło dnia 12 MAJ 2014

Praca składa się z sześciu części: wstępu, trzech rozdziałów stanowiących zasadniczą treść rozprawy, zakończenia i aneksu zawierającego arkusze ankiety sondażowej, bibliografię, spis ilustracji oraz spis tabel i wykresów.

3. Sformułowanie i uzasadnienie tematu pracy oraz oryginalność przedstawionego problemu naukowego

3.1. Temat pracy

Podjęcie tematu jest uzasadnione zarówno od strony teoretycznej, jak i praktycznej. Autorka cytuje radykalne stwierdzenie Jeana Haniego o nieistnieniu współczesnej sztuki sakralnej (str. 14). Cytuje także ekstremalny pogląd o architekturze, która może być przyczyną kryzysu wiary (str. 48).

W kontekście istnienia takich i podobnych poglądów zasadne jest zadanie pytania o powody obecnej kondycji współczesnej architektury sakralnej, jak i o sposoby wyjścia z zaistniałego kryzysu.

Temat pracy jest ważny także w szerszym, pozasakralnym zakresie. Dotyczy problemu znalezienia właściwych relacji pomiędzy gustami społeczeństwa a twórczością architektoniczną.

3.2. Cele pracy i jej zakres

Cele, które postawiła przed sobą autorka dotyczą ustalenia obecnie obowiązującego architektonicznego wzorca kościoła chrześcijaństwa zachodniego i wyborów podejmowanych przez wiernych w stosunku do tego wzorca.

Zakres czasowy został ustalony bardzo szeroko, autorka zajęła się zagadnieniem kościoła chrześcijańskiego od I wieku n.e. do czasów współczesnych. Badaniami objęła problematykę architektury kościołów chrześcijaństwa zachodniego, a w nim nurtu kościoła rzymskokatolickiego, chociaż pojawia się także przykład kościoła luterańskiego – katedry Mariackiej w Kopenhadze (s. 128).

Ustalenie konfesyjne określiło zakres terytorialny badanych obiektów. Obszarem objętym badaniami w oczywisty sposób stała się Europa oraz Ameryka Północna. Autorka pomija znaczący pod względem ilości kościołów obszar Ameryki Łacińskiej. Należy uznać słuszność takiego wyboru, ze względu spójność zjawiska w jednym, znanym autorce kręgu kulturowym.

3.3. Tezy pracy i ich oryginalność

Autorka rozprawy przedstawiła jedną główną i cztery pomocnicze tezy. Najważniejsze jest stwierdzenie że:

„Współczesna różnorodność form kościołów i zmieniająca się recepcja współczesnej architektury nie zmieniły rozpoznawalności i akceptacji dla archetypu świątyni sprzed Soboru Watykańskiego II".

Z tezą główną łączą się stwierdzenia autorki, że:

1. „Archetyp świątyni stanowi wśród wiernych i księży punkt odniesienia dla porównań przestrzeni wewnętrznej i bryły ich nowoczesnego kościoła".

2. „Różnice w postrzeganiu wzorca kościoła wynikają z funkcji pełnionej we wspólnocie: kapłan, parafianin, projektant".
3. „Różnice w postrzeganiu wzorca kościoła wynikają z rodzaju świątyni, z jaką styka się na co dzień, a zwłaszcza świątyni dzieciństwa".
4. Na różnice w postrzeganiu wzorca kościoła mają wpływ wiek i wykształcenie wiernych.

Sformułowanie powyższych tez powoduje, że przedmiotem badań autorki jest nie tyle materia architektoniczna kościołów, lecz raczej sposób, w jaki reaguje na nią społeczeństwo.

4. Metodologia i metody badawcze

Badania zostały poprowadzone prawidłowo i konsekwentnie pod względem metodologicznym.

Autorka posłużyła się trzema metodami badawczymi. Przeprowadziła krytyczną analizę dostępnej wiedzy i opinii na temat przedmiotu badań. Tę część swojej pracy nazwała: „krytyczną analizą literatury przedmiotu". Nie była to jednak analiza wyłącznie literatury, ale i źródeł, którymi były teksty a także same kościoły. Badania przeprowadzone w rzeczywistości miały zatem szerszy zakres, niż skromnie opisana przez autorkę „analiza literatury". O tym poszerzeniu autor recenzji wspomni w jednym z kolejnych rozdziałów.

Drugą zastosowaną metodą były badania sondażowe za pomocą ankiet, natomiast trzecią metodę stanowiło opracowanie wyników badań w postaci zestawień, tabel i wykresów.

Warsztat badawczy drugiej i trzeciej metody autorki pracy należy raczej do socjologa niż do architekta. Spotykamy się tu z bardzo często występującą w pracach naukowych w dziedzinie architektury koniecznością wychodzenia poza ścisłe ramy naszej dyscypliny. Można stwierdzić, że autorka dobrze poradziła sobie z pracą na pograniczu dziedzin.

5. Przedstawienie dotychczasowego stanu badań

W obszernym, liczącym kilkanaście stron podrozdziale I.4 autorka rozprawy przedstawiła wyczerpujący przegląd tekstów dotyczących poglądów na kondycję współczesnej architektury sakralnej. W podrozdziale tym autorka wykracza poza standardowy opis stanu przedstawiając nie tylko artykuły i książki dotyczące literatury przedmiotu, lecz także na przykład wypowiedzi duchownych, które należałoby potraktować raczej jako źródła niż literaturę. Cytowane teksty pochodzą z książek i pism naukowych ale także z codziennej prasy. Można byłoby oddzielić te grupy tekstu, co byłoby prawidłowe metodologicznie. Taki podział nie pozwoliłby jednak autorce na przeprowadzenie innego podziału, na teksty zwolenników i przeciwników reform II Soboru Watykańskiego. Okazało się zatem, że odejście od sztywnych zasad jest niekiedy pożyteczne i pozwala na bardziej klarowne prezentowanie myśli.

Autorka przywołuje nie tylko autorów polskich, lecz także teoretyków i architektów innych narodowości, posługując się literaturą anglojęzyczną. To wyjście poza lokalny krąg badań i poglądów jest istotne i daje szersze spojrzenie na zjawisko.

Prezentowane osądy są bardzo różne, pokazują wielkie spektrum opinii na temat współczesnej architektury sakralnej. Wybór literatury należy zatem uznać za wystarczający i prawidłowy.

6. Struktura i treść pracy

Struktura pracy jest klarowna i odpowiada przyjętym celom. Kolejne rozdziały są elementami logicznego ciągu myślowego, zmierzającego do udowodnienia przyjętych tez.

We wstępnym **rozdziale I.** autorka przedstawia genezę pracy, cel i zakres swoich badań, stan badań, i tezy rozprawy przyjętą przez siebie metodologię i metody badawcze, a także słowniczek stosowanej terminologii.

Rozdział II. przedstawia analizę przestrzeni sakralnej kościoła chrześcijaństwa zachodniego w rozwoju historycznym.

Podrozdział II.1 dotyczy struktury przestrzeni sakralnej. Wprowadzony tu został autorski podział tej przestrzeni na 9 stref, których nazwy są tytułami kolejnych pod-podrozdziałów od II.1.1 do II.1.9. Takie ustrukturyzowanie wnętrza kościoła ma walor stworzenia narzędzia pozwalającego na prowadzenie dalszych analiz. Oprócz naukowego istnieje także praktyczny aspekt tej części tekstu. Autorka nie ustrzegła się pisania z pozycji czynnego projektanta, a nie tylko teoretyka architektury. Na przykład na stronie 100 zauważyć można zwrot „Przy projektowaniu kościoła należy...". Te wskazówki należy uznać za dodatkową zaletę pracy.

W podrozdziale II.2 autorka pracy posłużyła się podziałem przestrzeni sakralnej na strefy do opisu architektonicznej historii kościołów od czasów Imperium Rzymskiego do połowy XX wieku. Wykazała w ten sposób, że można w nowy, autorski sposób spojrzeć na tak wydawałoby się doskonale już opisane dzieje architektury sakralnej. Zdarzają się w tym rozdziale drobne niedopatrzenia, na przykład „model bernardyński" zamiast „benedyktyńskiego" na str. 110, czy też przypisanie pojawienia się formy ambitu z wieńcem kaplic do architektury gotyckiej na str. 116. Na str. 127 autorka przedstawia bez własnego komentarza anachroniczny pogląd o niskiej wartości architektury XIX w. Autorka stwierdza, że architektura Art Nouveau - secesji nie ma większego znaczenia w budownictwie sakralnym, pomijając na przykład twórczość Gaudiego czy też osiągnięcia tego stylu w dziedzinie architektury wnętrz sakralnych Krakowa czy też Lwowa.

Zasadnicza wartość podrozdziału II.2 nie ucierpiała jedna wskutek powyższych dyskusyjnych stwierdzeń. Istota rozdziału w postaci ujęcia przemian wnętrz sakralnych jako przemian relacji stref funkcjonalnych jest niepodważalną wartością.

Podrozdział II.3 dotyczy architektury sakralnej po II Soborze Watykańskim. Autorka stwierdza w nim między innymi że: „architektura kościołów posoborowych nie jest związana z żadnym stylem" (str. 133). Jest to pogląd nieco dyskusyjny. Pojęcia stylów wyłaniają się w procesach historycznych i są trudne do uchwycenia bez odpowiedniego dystansu czasowego. Być może nie mamy jeszcze takiego dystansu do sakralnej architektury po II Soborze Watykańskim. Autorka na str. 134 cytuje

stwierdzenie Konstytucji o Liturgii (pkt. 123) o tym, że „Kościół żadnego stylu nie uważał jakby za swój własny, lecz stosownie do charakteru i warunków narodów dopuszczał formy artystyczne każdej epoki". Skróciła zdanie, które w oryginale brzmi: „Kościół nie uważał żadnego stylu za swój własny, lecz stosownie do charakteru i uwarunkowań narodów oraz potrzeb różnych obrządków dopuszczał formy artystyczne każdej epoki, tworząc z biegiem wieków skarbiec sztuki, który z całą troską winien być zachowywany". Skrócone zdanie sugerowałoby, że architektura sakralna przejmowała wytworzone gdzie indziej formy, podczas gdy w historii architektury europejskiej do XVIII wieku nowe formy architektoniczne powstawały głównie przy tworzeniu kościołów.

Dalszy ciąg podrozdziału II.3, noszący tytuł „Tendencje" jest wnikliwym przedstawieniem różnic pomiędzy architektonicznym kształtem przedsoborowych i posoborowych kościołów. Autorka w podrozdziale II.3.3 przedstawia swoją interpretację tendencji w architekturze sakralnej po II Soborze Watykańskich. Porządkuje te tendencje wyróżniając: wielofunkcyjność, stosowanie przestrzeni otwartych, zjawisko tzw. „kościoła ubogiego", dążenie do oryginalności formy.

Kolejna część podrozdziału II.3 dotyczy problemu adaptacji istniejących wnętrz sakralnych w sposób zgodny z założeniami II Soboru Watykańskiego. Zasygnalizowane zostały tu problemy konserwatorskie związane z konfliktem pomiędzy zachowaniem zabytkowej substancji i struktury a nowymi potrzebami.

Podrozdział II.4 stanowi podsumowanie zagadnień poruszonych w trzech wcześniejszych części rozdziału II. Synteza przemian wnętrza kościoła chrześcijaństwa zachodniego poprzez pryzmat przekształceń stref funkcjonalnych została przedstawiona w czytelny sposób w tabeli II-3.

Po uporządkowaniu historycznego procesu przemian wnętrz sakralnych autorka w **rozdziale III** przechodzi do zagadnień współczesności. Zaczyna od ogólnego zdiagnozowania poglądów polskiego społeczeństwa na architekturę sakralną.

W podrozdziale III.1 autorka przedstawia rysunki rzeczywistych i wyobrażonych kościołów wykonane ręką dzieci. Zestawienie rysunków udowadnia tezę o silnym wpływie archetypu na młodych odbiorców.

Podrozdziały III.2, III.3 i III.4 przedstawiają sposoby przeprowadzenia sondażu przeprowadzonego przez autorkę na dużej grupie 504 osób, w tym parafian, księży i architektów. Można zastanowić się, na ile odpowiednia dla celu badań jest grupa w większości bardzo młodych architektów. Pozostałe grupy są bardziej reprezentatywne w sensie równomierności wiekowej respondentów. Udział w przebadanej grupie kilku księży pochodzących z innych krajów niż Polska nie był chyba potrzebny.

Podrozdział III.5 zawiera przedstawienie wyników ankiet w postaci opisów, tabel i wykresów. Badane były preferencje poszczególnych osób w stosunku do bryły kościoła, kształtu jego wnętrza (planu), relacji ołtarz – wierni i usytuowania tabernakulum. Wyniki badań przeanalizowane zostały w stosunku do przynależności do grupy (parafianie, księża, projektanci) a także wieku i wykształcenia ankietowanych.

Rozdział IV jest podsumowaniem wyników przeprowadzonych ankiet.

Główna teza autorki stwierdzająca że: „Współczesna różnorodność form kościołów i zmieniająca się recepcja współczesnej architektury nie zmieniły rozpoznawalności i akceptacji dla archetypu świątyni

sprzed Soboru Watykańskiego II" została udowodniona. Wykształcony w ciągu kilkunastu stuleci wzorzec nie został do tej pory przełamany w świadomości społecznej.

Potwierdzone zostały także cztery tezy pomocnicze.

1. „Archetyp świątyni stanowi wśród wiernych i księży punkt odniesienia dla porównań przestrzeni wewnętrznej i bryły ich nowoczesnego kościoła".

Udowodnienie tej tezy nie było trudne, ponieważ archetyp z definicji jest bytem, który stanowi punkt odniesienia. Jeżeli zgodzimy się, że istnieje coś, co nazwiemy „archetypem świątyni" to archetyp ten na pewno będzie podstawą do porównań i oceny nowoczesnych kościołów.

2. „Różnice w postrzeganiu wzorca kościoła wynikają z funkcji pełnionej we wspólnocie: kapłan, parafianin, projektant".

Wydawałoby się, że jest oczywiste występowanie różnic w postrzeganiu wzorca kościoła przez księży, ogół wiernych i architektów. Wyniki badań wskazują jednak, że różnice te nie są zbyt wielkie (recenzent spodziewałby się większego rozdźwięku między opiniami architektów i ogółu wiernych). Może to być powód do ostrożnego optymizmu w rozważaniach na temat przyszłości polskiej architektury sakralnej tym bardziej, że większość badanej grupy architektów stanowili bardzo młodzi ludzie, którzy będą tworzyć tę przyszłość. Z drugiej strony zastanawia fakt, że dla większości projektantów najlepszym z przedstawionych do oceny wnętrz okazało się wnętrze gotyckiej katedry, podczas gdy księża i parafianie preferowali wnętrze XX-wieczne.

3. „Różnice w postrzeganiu wzorca kościoła wynikają z rodzaju świątyni, z jaką styka się na co dzień, a zwłaszcza świątyni dzieciństwa".

Teza ta została udowodniona w podrozdziale III.1 i III.6. Okazało się, że kościół poznany w dzieciństwie ma wpływ na przyszłe preferencje badanego, ale przede wszystkim wtedy, kiedy jest to kościół o tradycyjnym układzie.

4. „Na różnice w postrzeganiu wzorca kościoła mają wpływ wiek i wykształcenie wiernych".

Ankiety wykazały, że rzeczywiście wiek i wykształcenie wiernych mają wpływ na różnice w postrzeganiu wzorców. Ciekawa jest obserwacja dotycząca preferencji ustawienia ławek z trzech stron ołtarza wśród osób o wykształceniu podstawowym i osób najmłodszych. Być może świadczy to o wykształcaniu się nowego przyzwyczajenia, wbrew dominującej tradycji układu osiowego. Jeżeli tak jest, to pojawiłby się dowód na skuteczność postanowień II Soboru Watykańskiego.

7. Forma i język pracy

Język rozprawy jest prawidłowy, zdania dobrze formułowane. Pojawiają się bardzo rzadkie błędy językowe, jedynym znaczącym jest brak podmiotu w 3. tezie pomocniczej (str. 26).

Forma graficzna pracy jest czytelna, odpowiada jej treści. Zastosowanie czarno-białych fotografii rozwiązało problem zdarzającej się we wnętrzach sakralnych kakofonii barw. Rezygnacja z kolorów na fotografiach wnętrz spowodowała, że nie są widoczne niektóre opisywana zjawiska, ale na pewno zyskała szata graficzna książki.

Schematy, plany, tabele, wykresy są wykonane bardzo starannie.

8. Uwagi szczegółowe

Aparat naukowy - bibliografia i przypisy – zawiera niewielką liczbę drobnych przeoczeń i pomyłek.

- W przypisie 21 na str. 39 brakuje opisu bibliograficznego instrukcji liturgicznej, czyli dokumentu wydanego przez Świętą Kongregację Obrzędów, którego pełny tytuł brzmi: Pierwsza Instrukcja o należytym wykonywaniu Konstytucji o Liturgii Świętej.
- W przypisie 7 na str. 160 brakuje opisu bibliograficznego wzmiankowanego wydawnictwa pokonferencyjnego zawierającego wypowiedź T. Chrzanowskiego. W bibliografii to samo wydawnictwo pojawia się przy nazwisku M. Twarowskiego, znowu bez opisu.
- Niektóre przypisy rozpoczynają się małą literą zamiast wielką.
- W niektórych przypisach, np. 50 s. 21 51, 52 s. 22; 62 24,
- Nie jest jasne, czy cytaty przypisach 55 do 60 na str. 22-24 dotyczą strony www podanej w przypisie 54.
- Powtórzony został opis bibliograficznych w przypisach 15 i 16 na str. 162.
- Niejasne jest zdanie w przypisie 24 na str. 39.

Uwagi dotyczące tabel:

- Tabela II-3 ta byłaby bardziej czytelna, gdyby autorka umieściła przy niej objaśnienie odniesień zastosowanych kolorów do nazw stref. Objaśnienia takie znajdują się przy innych tabelach zamieszczonych w rozdziale II, jednak dla wygody czytelnika właściwsze byłoby powtórzenie objaśnień.
- Można byłoby poprawić sposób przedstawiania niektórych danych z ankiet. Preferencje dotyczące architektury kościołów w poszczególnych grupach wiekowych i grupach o różnym wykształceniu zostały przedstawione na wykresach słupkowych w liczbach bezwzględnych. O wiele bardziej czytelne byłoby zastosowanie wykresów procentowych.

Inne:

- Zbędny jest podział w bibliografii na publikacje książkowe i artykuły w czasopismach.

Powyższe uwagi miały w większości charakter korekt redakcyjnych. Nie podważają one całości rozprawy, która jest przygotowana starannie.

9. Wniosek

Autorka udowodniła sformułowane tezy i przedstawiła wyniki badań.

Praca mgr inż. arch. Agnieszki Kubiak-Pakulskiej *Historyczny wzorzec kościoła rzymskokatolickiego a projektowanie współczesnej świątyni* stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie architektura i urbanistyka a także umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej, spełnia zatem wymagania artykułu 13. *Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule*

w zakresie sztuki opublikowanej w Dzienniku Ustaw z 2003 r., nr. 65, poz. 595 i może zostać dopuszczona do publicznej obrony.

Dr hab. inż. arch. Jakub Szczepański, prof. nadzw. PG